GRONINGER KERKEN EN HUN LAGE VENSTERS

Enkele onderzoeksresultaten

Ada van Deijk

SOGK
002176
03.760

Low side windows ofwel 'lage zijvensters', zo betitelden Engelse onderzoekers omstreeks 1850 de laag aangebrachte lichtopeningen die aan verscheidene middeleeuwse kerken in Engeland voorkwamen en vervolgens het onderwerp van een jarenlange discussie werden. Een van de namen die voor dit venstertype werden bedacht, tegelijk bedoeld om de functie ervan te verklaren, luidde: *hagioscope.*

In Nederland raakte dit begrip aan het eind van de vorige eeuw ingeburgerd. Sindsdien wordt het gebruikt voor vensters die zich op ooghoogte in de muren van het middeleeuwse kerkgebouw bevinden. In onderstaand artikel staan deze vensters centraal, zij het dat het onderzoek beperkt blijft tot de provincie Groningen.

Op verzoek van de heer H.G. de Olde, voorzitter van de Stichting Oude Groninger Kerken, heb ik getracht de in Groningen voorkomende lage vensters op een adequate manier te inventariseren. Het uiteindelijke doel was te komen tot een nadere classificatie dan wel typenindeling. De uitkomsten komen hieronder ter sprake, terwijl ook aandacht wordt besteed aan de discussie die in de vakliteratuur over de functie van de hagioscoop is gevoerd. Niet alleen verheldert dit de gang van zaken omtrent de theorievorming, maar ook kan zo de situatie in Groningen aan deze theorieën worden getoetst.

1. Sprekend voorbeeld van een laag venster — het enige in de stad Groningen — in de zuidgevel van de Pelstergasthuiskerk.

HET BEGRIP 'HAGIOSCOOP'

Wie zich voorneemt 'hagioscopen' te gaan inventariseren, kiest daarmee tegelijk voor een onmogelijk uitgangspunt. Immers, wat is een hagioscoop? Al lijkt het antwoord op die vraag simpel, namelijk dat het een venster is dat zicht biedt op het heilige (de letterlijke vertaling van dit Griekse begrip), bij nader inzien blijken er heel wat nadelen aan de hantering van dit begrip te kleven.

Dat komt doordat de term een ondubbelzinnigheid suggereert die in werkelijkheid niet bestaat: ligt in de naamgeving de functie van het venster reeds besloten, in de praktijk worden aan dit venstertype zeer uiteenlopende functies toegedacht. De neerslag daarvan laat zich terugvinden in de omschrijving die men aantreft in de in 1986 verschenen, volledig herziene editie van Haslinghuis' *Bouwkundige termen.* Onder het lemma 'hagioscoop' wordt daar het volgende meegedeeld:

"kleine opening (spleetvormig, rond, drie- of vierpasvormig, vaak ook als klein venster met schuine dagkanten), veelal met tralies, aangebracht in (meestal de zuid)wand van een kerkkoor (XII-XV) en gewoonlijk dienend om van buiten af zicht op het altaar (of relieken) te geven. Vele van zulke kijkopeningen zijn nog over in Engelse, Scandinavische, Groningse en Friese kerken (XII-XIII). Over de bestemming van een aantal van deze lage zijvenstertjes (lowside windows,

z. squint) is verschil van mening: voor melaatsen? ('lepers' squint' in de St.Maartenskerk te Canterbury); voor een reclusa? (z. kluis); om de sanctus-bel buiten te laten horen? symbolisering van Christus' zijdewond? ('vulne-window' van Engelse architectuurhistorici). Zeker is dat veel van deze 'Schielfenster' (o.a. in Elzas-Lotharingen) behoren bij ('s nachts verlichte) armaria waarin de eucharistie verborgen was.[1]"

Tot zover *Bouwkundige termen* over de hagioscoop. De wijdlopige omschrijving bevestigt de eerdere constatering dat het begrip hagioscoop in feite een *contradictio in terminis* is. Enkele hier opgesomde theorieën blijken de term bovendien zelfs te ontkrachten: in zowel de sanctusbel-theorie als in de theorie dat het venster de zijdewond van Christus symboliseert, dient het venster immers niet langer om zicht op iets (heiligs) te geven.

Roept de term dus allerlei onduidelijkheden op, ook de gehanteerde criteria doen dat. De opsomming in *Bouwkundige termen* betekent immers dat er kennelijk criteria bestaan, waardoor al deze vensters tot een en dezelfde categorie kunnen worden gerekend. Nauwkeurige lezing leert dat het gaat om drie criteria. Het belangrijkste criterium, dat van de ooghoogte, wordt notabene impliciet gegeven: in de omschrijving wordt gesteld dat de vensters dienden om van buiten af *zicht* op het altaar (of relieken) te geven. De twee andere criteria betreffen de afmetingen en de plaats van de vensters: het gaat om *kleine* openingen en ze bevinden zich in de *koorwand* — volgens Haslinghuis zelfs meestal in de zuidelijke koorwand — van de kerk.

Welke van deze drie criteria kunnen nu bij het inventarisatiewerk worden gebruikt? Uiteraard is dat allereerst het criterium dat de vensters zich op ooghoogte in de muren van het kerkgebouw bevinden. Door hun afwijkende hoogte kunnen ze duidelijk van de overige vensters in het kerkgebouw worden onderscheiden.

Het tweede criterium, dat de afmetingen betreft, blijkt in de praktijk echter niet te werken: in de omschrijving van *Bouwkundige termen* gaat het om "kleine openingen". De vraag is dan bij welke afmetingen niet langer van hagioscoop mag worden gesproken, een vraag die zonder meer tot willekeur leidt.

Ten slotte levert ook het derde criterium, dat van de plaats waar het venster in de kerk is aangebracht, in de praktijk problemen op. Volgens dit criterium zouden de vensters zich altijd in de koorwanden bevinden, zodat men zich bij het onderzoek tot het koorgedeelte kan beperken. Wie echter op die manier te werk gaat, moet erop bedacht zijn dat veel lage vensters niet meer in hun oorspronkelijke situatie kunnen worden waargenomen. Oostwaartse verlengingen van het kerkgebouw hadden bijvoorbeeld tot gevolg dat zo'n venster, dat zich aanvankelijk inderdaad in de koorwand bevond, nu van het schip deel ging uitmaken. In de provincie Groningen komt die situatie herhaaldelijk voor, zoals in Bierum, Uithuizen en Wedde. Bij strikte toepassing van het criterium zouden deze vensters dus buiten de inventarisatie vallen. Derhalve dient ook het overige muurwerk in het onderzoek te worden betrokken zodat de marge van wat wel en niet in de inventarisatie moet worden opgenomen, in eerste instantie veel ruimer wordt. Pas na reconstructie van de bouwgeschiedenis van elke kerk gaat het criterium van plaats een rol spelen. Dan wordt immers de plaats van het venster in relatie tot de (voormalige) plattegrondvorm begrijpelijk. Bovendien kan ook pas in die fase van het onderzoek worden ingegaan op de mogelijke functie van het venster, omdat nu de liturgische inrichting van het gebouw duidelijk wordt. Uiteraard speelt oudheidkundig bodemonderzoek hierbij een belangrijke rol.

2. De kerk van Wedde uit het zuiden. Het lage venster onder het oostelijke raam van het tegenwoordige schip maakte oorspronkelijk deel uit van de romanogotische koortravee.

DE DISCUSSIE IN DE VAKLITERATUUR

Hoewel hier aan de term 'laag venster' de voorkeur wordt gegeven boven die van hagioscoop, betekent dit niet de introductie van een nieuwe aanduiding. De term is namelijk regelrecht ontleend aan het Engelse *low side window,* dat in de inleiding al ter sprake kwam. Alleen is "side" buiten de vertaling gelaten, omdat het overbodig is: bij de inventarisatie gaat het in eerste instantie om alle laag aangebrachte vensters van het kerkgebouw.

Dat in Engeland voor het eerst uitgebreide aandacht voor de lage vensters ontstond, geeft tegelijk aan dat het niet om een typisch Nederlands fenomeen gaat: behalve in Engeland treft men ze ook aan in Ierland, Denemarken, Duitsland, Oostenrijk en Frankrijk. Hoe de situatie in Zuideuropese landen is, blijft vooralsnog onduidelijk wegens het ontbreken van voldoende gegevens.

In Engeland, waar de discussie op gang kwam, viel de term "low side window" in de jaren veertig van de vorige eeuw. Het begon min of meer in 1846 met een artikel van I.H. Parker in het *Archaeological Journal,* getiteld 'On some perforations in the walls of churches'[2]. Hij noemt deze "perforaties" ook wel *squints.* Daarmee doelt Parker vooral op openingen die voorkomen in veel Engelse doxalen, de stenen scheidingswanden tussen koor en schip. Deze 'squints' bevinden zich gewoonlijk aan weerszijden van de hoofddoorgang in het doxaal die naar het koor leidt. Vaak hebben ze bovendien schuine dagkanten ofwel zijkanten. Ze zijn duidelijk bedoeld om zicht op het altaar te verschaffen, hetgeen ook blijkt uit het feit dat ze nogal eens in pijlers zijn aangebracht die het zicht op het altaar belemmeren. In elk geval wordt het woord *hagioscope* door hem in het

1 E.J. Haslinghuis, *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek der westerse architectuurgeschiedenis* (Utrecht/Antwerpen, 1986) 164.
2 I.H. Parker, 'On some perforations in the walls of churches', *Archaeological Journal,* III (1846) 299-308.

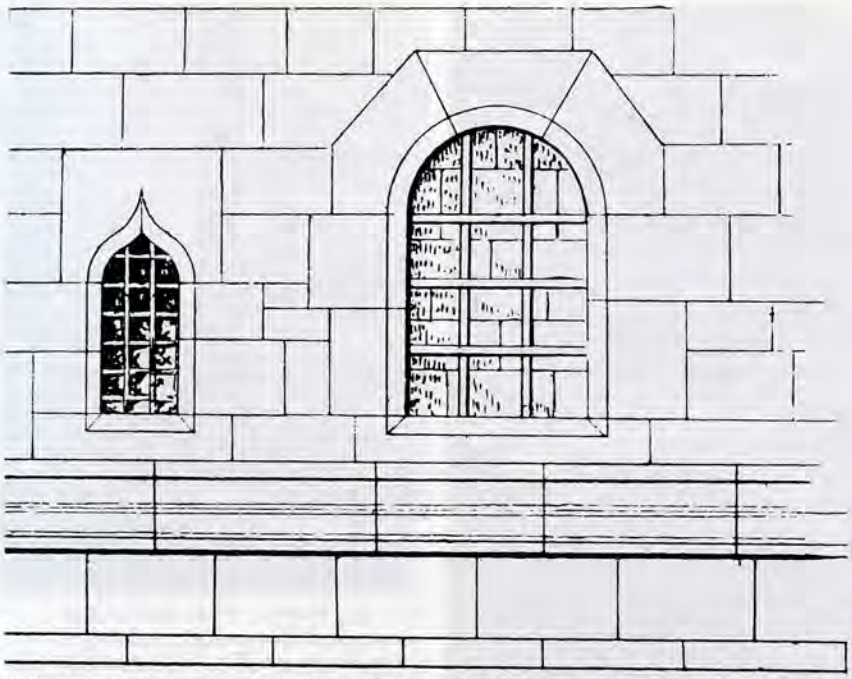

3. Twee lage vensters in de kerk van Etton, nabij Peterborough, Engeland, omstreeks 1900 getekend door J.F. Hodgson.

artikel geen enkele maal genoemd. Merkwaardig is het dan ook om in de inhoudsopgave van het tijdschrift de volgende titel — betrekking hebbend op dit artikel — te lezen:'On some oblique Perforations in the Walls of Churches called Squints or Hagioscopes'. Hoe curieus dit ook zij, het vormt wel het bewijs dat de term hagioscoop toen reeds bestond. In een andere bijdrage van Parker, in hetzelfde nummer, stipt hij het begrip 'hagioscope' wèl terloops aan met daarbij de opmerking dat het gaat om een kort tevoren geïntroduceerd begrip ter vervanging van de term 'squint'[3]. In 1847 wijdt Parker opnieuw een artikel aan het onderwerp, getiteld: 'Low side windows'[4]. In tegenstelling tot het eerste artikel gaat het nu niet om lage kijkopeningen binnen in de kerk, maar om vensters die zich in de buitenmuren van de kerken bevinden. Hij bespreekt de hem bekende theorieën die op dat moment in Engeland de ronde doen, maar de hagioscoop komt daarbij niet aan de orde. Kennelijk is deze term voorbehouden aan het type van de squint, dat zich binnen in de kerk bevindt. Overigens worden enkele van de door Parker opgesomde theorieën, zoals die van het dodenlicht en het leprozenvenster, ook nu nog aangehangen.
Het was dit laatste artikel dat de aanzet vormde tot een langdurige discussie in Engeland. Onder de deelnemers bevonden zich opvallend veel predikanten. Tot in het begin van deze eeuw duurde die discussie voort, ondertussen ook over de grenzen van het eigen land heenreikend. Zo togen verscheidene Britse onderzoekers naar Ierland en Denemarken om de situatie daar te bestuderen.

Het is hier de juiste plaats er op te wijzen dat de Engelsen weliswaar veel aandacht besteedden aan de mogelijke functies van de lage vensters, maar dat hun aanpak van het probleem veel te wensen overliet. De vensters werden op volstrekt willekeurige manier beschreven, vaak te onduidelijk voor de lezer om op te kunnen maken waar ze zich precies in het kerkgebouw bevonden. Een systematische inventarisatie-methode ontbrak kortom.
De eerste die serieus de aandacht op deze problematiek vestigde, was de Engelse predikant H. Bedford Pim. In 1905 verscheen in het *Archaeological Journal* — het tijdschrift waarin de discussie over de lage vensters zich voornamelijk afspeelde — zijn artikel 'On the Origin and Uses of low side windows in ancient churches'[5]. Naar aanleiding van de uitvoerige publikatie 'On low side windows' van J.F. Hodgson, die zich daarin uitsprak voor het dodenlicht als enig mogelijke functie, stelde Bedford Pim enkele opmerkelijke feiten vast[6]. Zo concludeerde hij dat de discussie die vanaf 1846 in Engeland over de vensters was gevoerd, nogal wat gebreken vertoonde doordat men telkens zeer subjectief te werk ging. Bovendien hoefden de vensters volgens hem niet een en het zelfde doel te dienen, maar konden ze verschillende functies hebben gehad. Daarom stelde hij dat er een systematisch opgezette onderzoeksmethode nodig was om tot beter gefundeerde conclusies te komen. Die methode zou — aldus Bedford Pim — de volgende aspecten moeten omvatten: 1. het verzamelen van voorbeelden en illustraties, resulterend in een catalogus; 2. classificatie op basis van onderzoek. Dat onderzoek diende bovendien te berusten op autopsie, dat wil zeggen dat de onderzoeker alle vensters zelf moest hebben waargenomen.
Waar een en ander toe zou moeten leiden, poogde Bedford Pim vervolgens zelf in zijn artikel te laten zien aan de hand van een door hem bestudeerde regio. Helaas blijkt dat ook hij in zijn aanpak niet altijd even consequent is geweest. Desondanks mogen we zijn artikel wel als een belangrijke mijlpaal in de discussie beschouwen, omdat het voor het eerst de subjectieve benadering van de onderzoeker aan de kaak stelde en een methodische inventarisatie aanreikte.

NEDERLAND

Intussen nam men in het buitenland de Engelse theorieën dankbaar over. Dat blijkt uit de artikelen die aan het eind van de vorige eeuw verschenen en waarin op het Engelse onderzoek werd voortgeborduurd. Ook voor ons land geldt dat.
In 1899 verscheen in de *Groningsche Volksalmanak* een artikel van rijksbouwmeester C.H. Peters naar aanleiding van de restauratie van de kerk te Stedum[7]. Daarbij waren twee lage venstertjes aan de westzijde van het noordertransept blootgelegd, reden voor Peters in zijn artikel hier dieper op in te gaan. Hij schrijft onder andere:"Waartoe dienden die nissen met haar kijk-gaten, mag ik wel zeggen? In geene enkele Oud-Groninger kerk, (trouwens die van *Stedum* is de eenigste waaromtrent door de restauratie eenige bizonderheden aan het licht zijn gekomen) is mij iets dergelijks bekend, alleen bij Engelsche kerken zijn soortgelijke venstertjes aangetroffen"[8]. Peters — die *A Concise Glossary of Therms used in Gothic Architecture* van J.H. Parker raadpleegde — meent dat de vensters in Stedum waren aangebracht voor de "kerkeknecht, die het angelus-klokje moest luiden op het oogenblik van het ten toon heffen der hostie." Waarom deze figuur zich buiten de kerk ophield en aan één venstertje kennelijk niet genoeg had, laat Peters onbesproken. Hij sluit het onderwerp simpelweg af met de opmerking: "Het woord *squint* voor deze openingen (vaak toch bleven zij open) is een oud Engelsch woord, dat in lateren tijd vervangen is door den naam: *'hagioscope'.*" Uit

3 I.H. Parker, 'The date of the introduction of the decorated style of architecture into England', *Archaeological Journal*, III (1846) 142.
4 I.H. Parker, 'Low side windows', *Archaeological Journal*, IV (1847) 314-326.
5 H. Bedford Pim, 'On the Origin and Uses of low side windows in ancient churches', *Archaeological Journal*, LXII (1905) 19-36.
6 J.F. Hodgson, 'On low side windows', *Archaeologia Aeliana*, XXIII (1901) 43-200.
7 C.H. Peters, 'Oud-Groninger Kunst. V. De kerk te Stedum', in: *Groningsche Volksalmanak* (1899) 142-209.
8 Peters, 'Stedum', 174. Zie tevens, voor de hiernavolgende citaten, 175.

4. en 5. Stedum. Twee rechthoekige vensters in de westelijke muur van het noorder dwarsschip. Sinds de restauratie is de vormgeving dubieus.

Peters' opmerkingen blijkt dat het fenomeen hagioscoop tot dan toe in ons land volstrekt onbekend was. Aarzelend duidt hij de in Stedum blootgelegde venstertjes als "kijkgaten" aan, om vervolgens te verwijzen naar de Engelse benamingen voor dit venstertype.
Een aanwijzing dat het verschijnsel toen waarschijnlijk voor het eerst in Nederland ter sprake kwam, vormen wellicht ook de verslagen van mr. F.N.M. Eyck tot Zuylichem in de *Kronyk van het Historisch Genootschap te Utrecht*[9]. In zijn beschrijvingen van de kerken die hij omstreeks 1850 in Friesland en Groningen bezocht, komen dergelijke venstertjes niet aan de orde. Natuurlijk is het de vraag of de lage vensters aan de kerken die hij bezocht toen al in het muurwerk konden worden waargenomen. Dat ze niettemin voorkwamen bewijst bijvoorbeeld de tekening die Jacobus Stellingwerf in 1723 van de kerk in het Friese Idzega maakte. En om in Groningen te blijven: ook de negentiende-eeuwse pentekening van de kerk van Sauwerd, gemaakt naar een ouder voorbeeld, vormt een overtuigend bewijs van het zichtbaar voorkomen van lage vensters[10]. Hetzelfde geldt voor de in 1841 getekende en vervolgens afgebroken kerk van Wetsinge. Het is verleidelijk te veronderstellen dat ze toch ook toen al vragen moeten hebben opgeroepen.
In de eerste decennia van deze eeuw wordt in de serie *De Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst,* uitgegeven onder auspiciën van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, voortaan wel melding gemaakt van hagioscopen, echter zonder enige nadere toelichting.

Pas na de Tweede Wereldoorlog herleefde de belangstelling voor het fenomeen, toen P. Glazema zo'n venster in de kerk van Oosterbeek aantrof. Tijdens de restauratie van de door de oorlog zwaar vernielde kerk was het tevoorschijn gekomen. Glazema's belangstelling was gewekt en leidde tot enkele artikelen over hagioscopen[11]. Wanneer hij bovendien in 1948 aan de Universiteit van Amsterdam promoveert, is zelfs een van zijn stellingen in zijn proefschrift eraan gewijd: "De met de naam hagioscopen betitelde kleine muuropeningen aan Middeleeuwse kerken hebben meer dan één functie gehad, waarvan die van "sacramentsvenster" de voornaamste geweest moet zijn", aldus Glazema[12]. Met de mening dat de vensters verschillende doeleinden konden dienen, zo weten wij nu, poneerde hij overigens niets nieuws. Bedford Pim ging hem daarin immers voor. Naast de functie van sacramentsvenster — waarbij hij dan vooral denkt aan het vereren van de eucharistie als de kerkdeuren gesloten waren — acht Glazema ook die van reliekvenster een belangrijke mogelijkheid[13].

6. De kerk van Groot Wetsinge, getekend vóór de afbraak in 1841. In de zuidgevel bevindt zich een laag venster.

9 In: *Kronyk van het Historisch Genootschap te Utrecht*, VII (1851) 28-49.
10 Voor een afbeelding van deze pentekening zie: J.W. Boersma, 'Het archeologisch onderzoek van de standplaats van de Ned. Herv.-kerk te Sauwerd', in *Groningse Volksalmanak* (1985-1986) 145-156, hier 146. Het origineel bevindt zich in het gemeentehuis van Adorp te Sauwerd.
11 P. Glazema, 'Het archaeologisch onderzoek van middeleeuwse kerken', *Bulletin van de Nederlandschen Oudheidkundigen Bond*, 5e serie jrg. I (1947) 102-109; P. Glazema, *Zie Noord-Oost-Friesland* (Dokkum, 1949) 86-92.
12 Pieter Glazema, *Gewijde plaatsen in Friesland.* Diss. Universiteit van Amsterdam 1948 (Meppel, 1948) losse bijlage.
13 *Gids van het kerkmuseum Janum* (Leeuwarden, 1962) 9.

7. Kantens. Laag venster in de noordgevel, met bij de restauratie gefantaseerd vlechtwerk in de boogvulling.

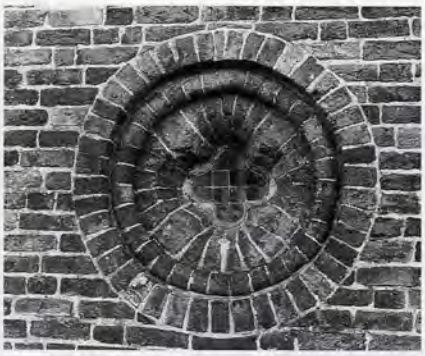

8. en 9. Oldenzijl. Het vierpasvenster in de noordgevel is origineel (links), dat in de zuidgevel is een bij de restauratie slecht uitgevoerde replica (rechts). De zuidgevel bevat ook een gedicht spitsbogig laag venster.

Na de publikaties van Glazema over de hagioscoop werd er in Nederland geen uitgebreide aandacht meer geschonken aan de betekenis van de vensters. Wanneer die nog ter sprake komt, volstaat men veelal met het verwijzen naar Glazema's theorieën. Deze gang van zaken heeft ertoe geleid dat over de buitenlandse discussie in ons land weinig bekend is. Ook Glazema liet zich nooit expliciet over die discussie uit: in geen van zijn artikelen, ook niet in zijn dissertatie, wordt een literatuuroverzicht gegeven.
In 1953 verschijnt ten slotte de eerste editie van *Bouwkundige termen* van E.J. Haslinghuis, die behalve een omschrijving van het begrip hagioscoop ook nadere informatie geeft over de door hem geraadpleegde literatuur. Het overzicht waar hij zich voornamelijk op baseerde was in 1913 door F.L. Bond geschreven, zo blijkt duidelijk uit zijn opsomming[14]. Het is dan ook merkwaardig dat in de herziene editie, waarin het lemma vrijwel onveranderd is overgenomen, juist deze bron niet meer wordt genoemd. De herkomst van veel termen is hierdoor onduidelijk geworden.

RESTAURATIES

Al werd de discussie over de lage vensters in Nederland op beperkte schaal gevoerd, ze liet wel een merkbare invloed achter. Vooral zij die betrokken waren bij kerkrestauraties en daarbij op sporen van lage vensters stuitten, lieten zich door de uitkomsten van de discussie leiden. Een belangrijke taak van een restaurateur is het interpreteren van bouwsporen die tijdens de restauratie tevoorschijn komen. Die taak resulteert in beslissingen waardoor het niet overdreven is te stellen — met een variant op een uitspraak van prof. C.L. Temminck Groll — dat het middeleeuwse kerkgebouw door de ogen van de restaurateur wordt gezien[15].
Ook uit het hierboven aangehaalde artikel van C.H. Peters over de kerk van Stedum blijkt die beslissende rol van de restaurateur(s). Over de lage kijkopeningen deelt Peters namelijk mee dat zij "aan de binnenzijde zóó afgeschuind [zijn], dat men buiten staande, door elk dier beide venstertjes kon zien, niet enkel op de zijaltaren in dien transseptvleugel, maar tevens op het hoofdaltaar in het koor"[16]. Wie de venstertjes nu echter gaat bekijken, zal ontdekken dat er van afgeschuinde dagkanten geen sprake meer is; gevolg van een latere restauratie die in de jaren 1937-'39 werd uitgevoerd. Ging het om een vooringenomen standpunt van Peters met betrekking tot de functie van de lage vensters dat volgens de restaurateur(s) uit de jaren dertig correctie behoefde? Het restauratiedagboek geeft geen uitsluitsel hierover, zodat de reden van deze 'correctie' onbekend blijft.

10. Huizinge. Tussen de twee lage vensters in de noordgevel bevindt zich een bij de restauratie sterk geaccentueerde moet van een derde venster.

Betreft Peters' aanpak in Stedum een vroeg en daarom niet geheel representatief voorbeeld van een kerkrestauratie, toch neemt dit niet weg dat veel lage vensters die bij latere restauraties in Groningen onder de pleisterlaag vandaan kwamen, hun huidige voorkomen aan de restauratie-architect danken. Kiezen voor herstel betekende in veel gevallen ook materiaalvernieuwing, vanwege de ruwe behandeling die menig venster in later tijd had ondergaan. Het gevolg is dat lang niet altijd van restauratie — in de zin van conservering — kan worden gesproken, maar meer van reconstructie. Dit gegeven brengt aanzienlijke problemen voor de datering met zich mee, omdat men nu volledig is aangewezen op de interpretatie van de restaurateur[17].

14 E.J. Haslinghuis, *Bouwkundige termen. Woordenboek der westerse architectuurgeschiedenis* (Utrecht, 1953); op p. 162 wordt genoemd: F.L. Bond, *English Church Architecture*, II, 673-696.
15 C.L. Temminck Groll, *De romaanse kerken van Utrecht* (Utrecht, 1988) 6.
16 Peters, 'Stedum', 174.
17 Zie voor deze problematiek bijvoorbeeld ook W.F. Denslagen e.a., *De tand des tijds* (Zeist, 1988) 18-27.

Hoe bepalend het ingrijpen van de restaurateur(s) kan zijn, blijkt ondubbelzinnig uit de restauratieboeken die over veel Groninger kerken werden aangelegd: vaak bevatten zij foto's die illustreren hoe het venster eruit zag toen het in het muurwerk werd aangetroffen. Het vlechtwerk in de koppen van de lancetvensters te Kantens, het ronde vierpasvenster aan de zuidzijde in Oldenzijl en het lage venster in de koorsluiting in Hellum kunnen bijvoorbeeld alle zonder meer als twintigste-eeuws worden bestempeld, ook al berust hun tegenwoordige hoedanigheid op gegevens die tijdens de restauratie werden aangetroffen.

Behalve door deze problematiek wordt de datering ook bemoeilijkt door het ontbreken van een revolutionaire stijlontwikkeling: naast nieuwe venstertypen bleven oude vormen nog zeer lang gehandhaafd[18].

Soms werd ook besloten een venster niet in zijn oorspronkelijke staat terug te brengen. Dat besluit viel wanneer de aangetroffen bouwsporen te summier waren, zoals in Doezum. Is de lichtopening daar geheel weggewerkt, een andere oplossing was de onduidelijke situatie in het muurwerk door een zogenaamde 'moet' weer te geven. Dit is bijvoorbeeld in Huizinge gedaan, waar aan de noordzijde van de kerk slechts de dagkant van een laag venster werd aangetroffen: klampstenen duiden de plek aan waar dit bouwspoor zich bevindt.

Overigens geven deze twee voorbeelden meteen aan dat het bij de inventarisatie van lage vensters in de provincie Groningen niet altijd om feitelijke vensters gaat: met 'vensters' worden zowel lichtopeningen in geopende als in dichtgezette toestand bedoeld, alsmede metselsporen die eerder de benaming 'litteken' verdienen.

DE UITKOMSTEN VAN DE INVENTARISATIE

Wat zijn nu de uitkomsten van de inventarisatie? Op basis van het criterium van ooghoogte komen (dan wel kwamen) aan circa zestig kerken lage vensters voor (zie staat 1). Bovendien blijkt aan veel kerken meer dan één laag venster voor te komen.

Een voorbehoud moet worden gemaakt waar het gaat om vensters die als een identieke reeks voorkomen, zoals in Aduard, Termunten, Winschoten en Zuidbroek. Met uitzondering van de kerk in Aduard — een gebouw met oorspronkelijk een andere functie en waar de benedenzone van noord- en zuidmuur uit een reeks van laag aangebrachte spitsboogvensters bestaat — betreft het in Termunten, Winschoten en Zuidbroek ronde vierpasvensters, zogenaamde oculi. Deze oculi zijn volgens mij als een zuiver decoratief element bedoeld: zij dienen alle, zonder enige uitzondering, ter verlevendiging van de benedenzones. Ook aan de in 1870 afgebroken kerk van Eexta kwam zo'n benedenzone van ronde vierpasvensters voor[19].

Opmerkelijk is dat uitsluitend in Oldenzijl twee lage vensters voorkomen die deze ronde vierpasvorm vertonen en daarom tot bovenstaande groep kunnen worden gerekend, al gaat het niet om een reeks. Het decoratieve karakter van de groep in aanmerking genomen, doet vermoeden dat dit ook voor Oldenzijl geldt. De twee vierpasvensters — waarvan het ene dus op basis van aangetroffen sporen tijdens de laatste restauratie volledig werd gereconstrueerd — sieren daar het belangrijkste gedeelte van de kerk: het koor.

Uit de inventarisatie blijkt dat bepaalde lage vensters onderling duidelijk overeenkomsten vertonen. Die overeenkomsten betreffen soms de situering van de vensters in het kerkgebouw, soms de vormgeving. Op basis van deze overeenkomsten kunnen tenminste de volgende categorieën worden onderscheiden:

I *De tweezijdige aanleg:* in noord- en zuidwand van de koortravee zijn twee vensters met een identieke vormgeving recht tegenover elkaar aangebracht.

II *De knielnis:* aan de noordzijde komen nissen voor, bestemd om in te knielen. Op ooghoogte bevindt zich een kijk(?)-opening.

III *Het venster met een afgeschuinde dagkant:* van sommige vensters is één zijkant zodanig afgeschuind dat de blik als het ware wordt 'gestuurd' naar een vast punt in het kerkinterieur. Dit venstertype lijkt derhalve bedoeld om van buiten naar binnen te kijken.

IV *Het venster aan de zuidoostzijde van een koorsluiting:* aan de zuidoostzijde van een halfronde dan wel veelzijdige koorsluiting is een rondboogvenster aangebracht.

Naast deze vier duidelijk te onderscheiden categorieën die hieronder uitvoeriger besproken worden, doet zich nog een veelheid aan typen voor waarvan de vormgeving zich niet in een van deze categorieën laat onderbrengen. Daaruit mag echter niet de conclusie worden getrokken dat hun afwijkende vormgeving andere functiemogelijkheden met zich meebrengt dan die van de hierboven onderscheiden categorieën. Zo betekent het onderscheiden van het type knielnis niet dat slechts bij de openingen waar deze nisvorm voorkomt, aan een knielhouding moet worden gedacht. Met andere woorden, ook bij vensters

18 H. Janse, *Vensters* (Schiedam, 1977) 12.

19 C.H. Peters, *Oud-Groningen. Stad en Lande* (Groningen-'s-Gravenhage, 1921) 41 en 42.

Staat 1

Aan de volgende 57 kerken komen lage vensters voor:

Verklaring afkortingen:
t = tweezijdige aanleg aan noord- en zuidzijde; z = afzonderlijke vensters aan de zuidzijde (incl. vensters aan de zuidoostzijde van het koor, zie ook staat 4); n = afzonderlijke vensters aan de noordzijde; w = vensters aan de westzijde van een noordertransept; o = vensters aan de oostzijde.

	t	n	z	w	o
Adorp	2	1			
Baflo		2	2		
Bierum		1	1		
Breede	2		1		
Den Andel		1	2		1
Doezum		1			
Eenrum	2(?)		1		
Ezinge		1	1		
Feerwerd			1		
Fransum		1	1		
Garmerwolde			2		2
Garnwerd			1		
Godlinze		2	2		
Groningen (Pelstergasthuiskerk)			1		
Haren			1		
Hellum			1		
Huizinge	4	1			
Kantens	4				
Krewerd	2	1	1		
Leegkerk		1			
Leens	2	1			
Leermens		2		1	
Lettelbert	2				
Loppersum		1			
Losdorp			1		
Marsum	2		1		
Marum			1		
Middelbert	2				
Niehove	2		1		
Noorddijk		1(?)			
Noordhorn		1	2		
Noordlaren		1			
Noordwolde		2	2		
Obergum			1		
Oldehove		3			
Oldenzijl	4				
Oosternieland	2		1		
Oosterwijtwerd		1			
Oostum		1			
Opwierde	2	1	1		
Siddeburen		1	1		
Spijk			1		
Stedum			1(?)	2	
Stitswerd			1		
Tolbert	2				
Uithuizen			1		
Ulrum		1	1		
Usquert	2	1	2		
Wedde		1	1		
Wehe	2		2		
Westeremden			3		
Westerwijtwerd			1		
Winsum	4	1(?)			
Wirdum		2	1		
Zandeweer	2	1			
't Zandt	2				
Zuurdijk		1(?)			

N.B. Uit oude tekeningen blijkt dat in ieder geval aan de (inmiddels afgebroken) kerken van Onderwierum, Sauwerd en Wetsinge ook lage vensters voorkwamen.

waar zo'n vormgeving ontbreekt, maar die zich wel opvallend dicht bij het maaiveld bevinden, kan aan een dergelijke houding worden gedacht. Overigens blijft — omwille van de lengte en de overzichtelijkheid van dit artikel — het merendeel der lage vensters (zie staat 1) onbesproken.
Ten slotte zij er hier nadrukkelijk op gewezen dat afzonderlijke bespreking van de vier categorieën met daaraan gekoppeld hun mogelijke functies, geenszins impliceert dat deze functies bijgevolg een exclusief karakter hebben. Dat zal ook uit onderstaande indeling blijken: voor alle categorieën geldt dat ze een zichtfunctie konden hebben terwijl voor de categorieën I en IV een lichtfunctie zeker niet mag worden uitgesloten. Waar het om een zichtfunctie zou kunnen gaan, lijkt het mij — op basis van de oorspronkelijke liturgische inrichting ter plekke — het meest voor de hand liggend aan een relatie met het H. Sacrament te denken. Uiteraard speelt de datering van de lage vensters hierin een belangrijke rol, aangezien de sacramentsverering zich in Noord-Nederland pas in de late middeleeuwen manifesteerde[20].

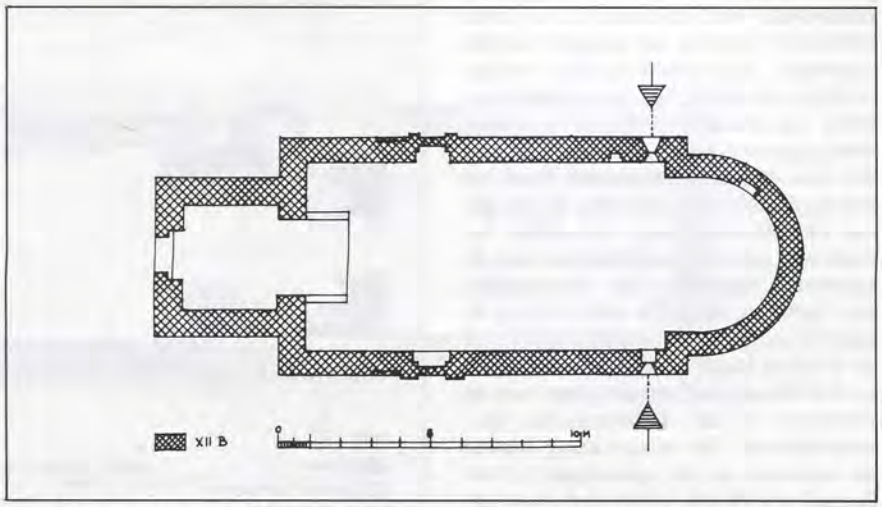

11. Marsum, plattegrond. Tweezijdige maar niet gelijktijdige aanleg van lage vensters (zie de pijlen).

12. Marsum. Twee lage vensters in de zuidmuur: het linker is dichtgezet.

13. Marsum. Het lage venster in de noordmuur; links een sacramentsnis.

DE TWEEZIJDIGE AANLEG

Bij een twintigtal kerken komt een zogenaamde tweezijdige aanleg voor (zie staat 1). Behalve dat deze vensters gelijktijdig (met uitzondering van Marsum) zijn aangebracht — hetzij bij de bouw van de kerk, hetzij in een later stadium —, vertonen ze ook een identieke vormgeving.
De tweezijdige aanleg blijkt niet aan één kerktype voorbehouden; bovendien komt hij in sommige kerken zelfs tweemaal voor. Dat is bijvoorbeeld het geval in Oldenzijl, Kantens en Huizinge. In Oldenzijl en Huizinge is de meest oostelijke tweezijdige aanleg oorspronkelijk, dus bij de bouw voorzien, terwijl de westelijke aanleg uit een latere periode stamt. Zowel in Oldenzijl als in Huizinge gaat het bij deze latere aanleg om spitsboogvensters. Of deze ter vervanging van de oudere dienden of dat ze voorzagen in een andere behoefte, blijft in Huizinge onduidelijk. In Oldenzijl lijkt het erop dat de ronde vierpasvensters, die hiervoor reeds ter sprake kwamen en die waarschijnlijk uitsluitend een decoratieve functie hadden, moesten wijken voor de spitsboogvensters. In Kantens behoren de meest westelijke rondboogvenstertjes tot de periode dat de kerk nog een inspringend rechthoekig koor had. Ze bevonden zich toen in de 'oksels' van het schip, dus in de oostelijke hoeken. Bij de latere oostwaartse verlenging van de kerk werden de twee tegenover elkaar liggende lancetvensters aangebracht.

14. en 15. 't Zandt. Tweezijdig symmetrisch aangelegde lage vensters in het oostelijk deel van het schip.

In enkele gevallen blijkt de tweezijdige aanleg te zijn verplaatst, zo bijvoorbeeld in Winsum en Marsum. Daar hebben de huidige vensters hun plaats in de muur voor een deel met die van oudere, nu dichtgezette vensters gemeen. Wijst dit — evenals de vaak asymmetrische plaats van later aangebrachte lage vensters in het muurwerk aan de buitenzijde — op een wijziging of een uitbreiding van een bepaald object in het kerkinterieur, iets dat een vaste plaats daarin had?
Voor de beantwoording van deze vraag moet natuurlijk eerst bekend zijn wat zich dan kennelijk bij zo'n venster — in tweezijdige aanleg — bevond. Er is slechts één situatie in Groningen aanwijsbaar waaruit blijkt waarom daar twee lage vensters werden aangebracht: de kerk van Krewerd. Hier bevindt zich ten westen van het doxaal zowel aan de noord- als aan de zuidzijde een laag venster dat in een latere periode is aangebracht en wel op het moment dat het doxaal werd opgetrokken. Tijdens de

20 W. Frijhoff, 'Geloofsleven, politiek en maatschappij. Hypothesen over de middeleeuwse oorsprong van de Heilige Stede van Hasselt (Ov.)', *Volkskundig Bulletin*, VI (1980) 6.

restauratie van de kerk in de jaren 1968-1971 werden ter plaatse van die vensters altaarfunderingen aangetroffen, zo meldt het restauratiedagboek. Op zichzelf is dit geen verrassend gegeven: het is algemeen bekend dat een doxaal gelegenheid bood tot het plaatsen van zijaltaren. In het geval van Krewerd zegt het echter tevens iets over de bestemming van de vensters, namelijk het verschaffen van licht en mogelijk ook zicht op de zijaltaren. Dit laatste aspect lijkt zich af te laten lezen aan de zij-openingen in het doxaal zelf, omdat deze met de vensters in de buitenmuren corresponderen. Die samenhang tussen de vensters en de openingen in het doxaal wordt ook bevestigd door het feit dat het noordvenster, evenals de opening in het doxaal aan die kant, in later tijd aan de bovenzijde is uitgebroken. Kennelijk moest er zicht (of toch licht?) op iets worden verschaft dat hoger was dan voorheen, al blijft het onduidelijk wat dit 'iets' dan was. Merkwaardig is echter wel dat het venster aan de zuidzijde eveneens in een latere periode aan de bovenzijde werd uitgebroken, maar dat de corresponderende doxaalopening aan die kant ongewijzigd bleef.

Dergelijke doxaalopeningen worden in Engeland — zoals in het begin van dit artikel al ter sprake kwam — *squints* genoemd. Ze bevinden zich daar voornamelijk in oost-westpositie en hebben bovendien veelal afgeschuinde dagkanten. Dit laatste kenmerk komt ook tot uitdrukking in de term *squint*, hetgeen zoiets als 'scheel kijken' betekent of 'loensen', dat wil zeggen schuin, van terzijde kijken (vergelijk ook het Duitse *Schielfenster*)[21]. De doxaalopeningen in Krewerd hebben met de Engelse squints echter niets gemeen, omdat ze juist noord-zuid gericht zijn en geen afgeschuinde dagkanten hebben.

Verklaart de aanwezigheid van een doxaal in Krewerd de tweezijdige vensteraanleg, in de overige Groninger kerken waar een soortgelijke aanleg voorkomt, is geen doxaal (meer) aanwezig. Weliswaar wordt in een aantal restauratiedagboeken over mogelijke doxaalfunderingen gesproken, zoals in Oldenzijl en Eenrum, maar zulke vermoedens lenen zich uiteraard niet om het verschijnsel van de tweezijdige aanleg bij deze en andere kerken sluitend te verklaren.

Toch ligt het voor de hand dat de symmetrie veroorzaakt is door de oorspronkelijke liturgische inrichting van het kerkgebouw. Zeker geldt dit voor lage vensters die reeds bij de bouw van de kerk waren voorzien. Wordt de tweezijdige aanleg in Krewerd expliciet verklaard door de aanwezigheid van een doxaal, in andere kerken kan ze impliciet zijn ontstaan door de opstelling van zijaltaren. Het ligt voor de hand dat ernaar werd gestreefd deze een zo esthetisch mogelijk verantwoorde plaats in het kerkinterieur te geven. Een van de mogelijke oplossingen was ze recht tegenover elkaar te plaatsen, op eenzelfde afstand van het hoogaltaar (zodat denkbeeldig getrokken lijnen samen een driehoek vormen). Bij het archeologisch bodemonderzoek van de kerken in Spijk en Hoogkerk kwamen funderingen van lage dwarsmuurtjes tevoorschijn waartegen een altaar diende te worden geplaatst. Een andere mogelijkheid was het optrekken van een hoge en zware muur zoals dat in Leegkerk gebeurde. Daar scheidt een forse, vier meter hoge muur — weliswaar later tot aan de zoldering opgemetseld — het koor van het schip. De doorgang tussen beide gedeelten wordt gevormd door een rondbogige opening. Ter weerszijden hiervan bevonden zich de zijaltaren. Het lage venster aan de noordzijde herinnert daar nog aan[22].

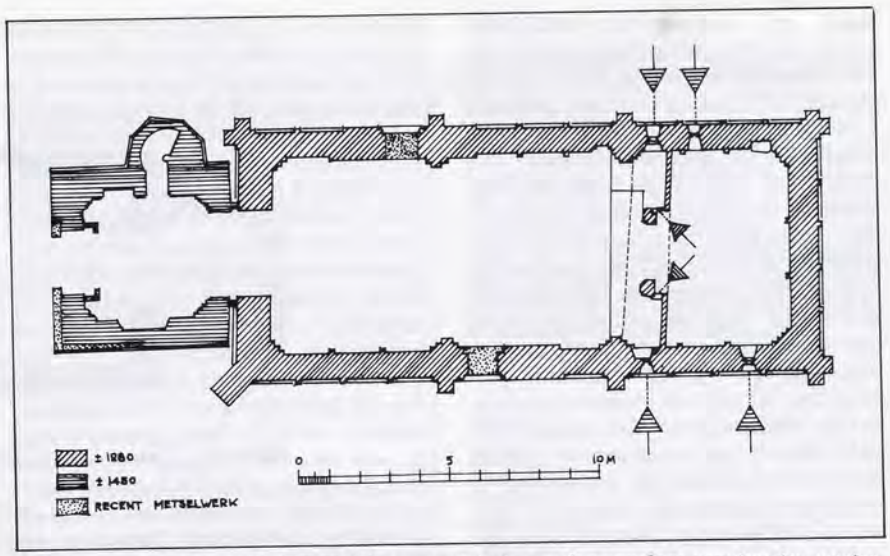

16. Krewerd, plattegrond. Tweezijdig symmetrische aanleg van lage vensters ten westen van het doxaal, waarin bovendien nog noord-zuid gerichte openingen zijn aangebracht. Daarenboven nog afzonderlijke vensters in noord- en zuidmuur.

17. en 18. Krewerd. Twee lage vensters in de noordmuur. Het hogere venster (dat ooit nog meer verhoogd is geweest) gaf licht en zicht op een zij-altaar. Ook in het doxaal is een opening gemaakt.

19. en 20. Lage vensters met bijbehorende nissen, samen wijzend op een voormalige altaarplaats, in Leegkerk (links) en Oosternieland (rechts).

21 F.L. Bond, *The Chancel of English Churches* (Londen (...), 1916) 242-254.
22 W.J. Berghuis, 'De N.H. Kerk te Leegkerk', *Publicatiemap Stichting Oude Groninger Kerken*, II (1974) 5-18, hier vooral 12.

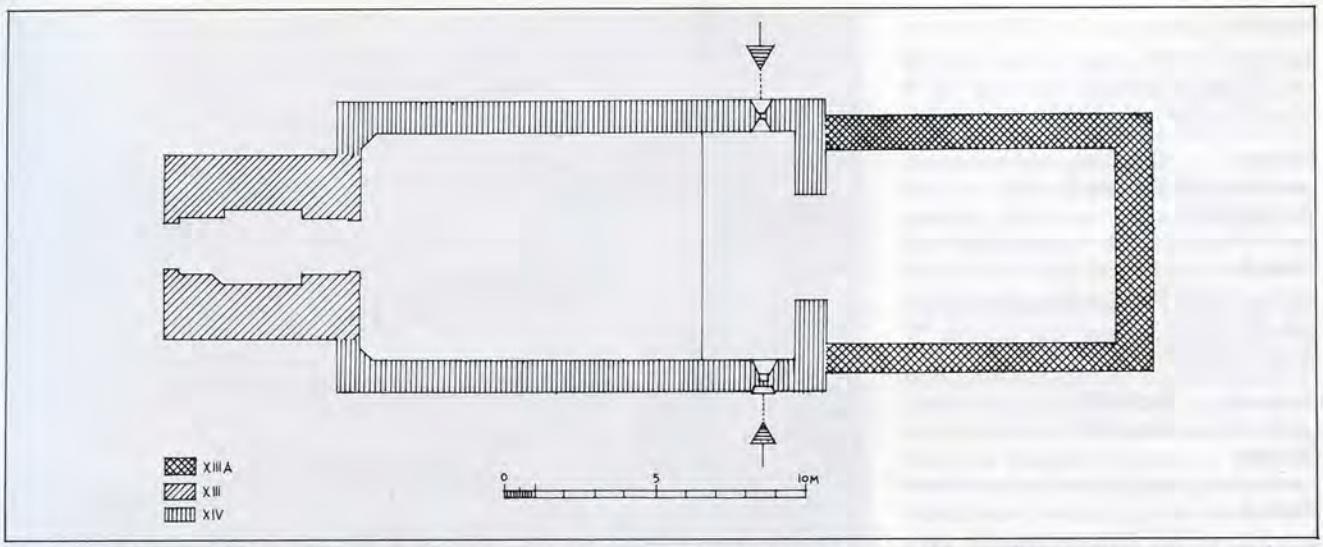

21. Tolbert, plattegrond. Tweezijdig symmetrisch aangelegde lage vensters, behorend bij de zijaltaren die voor de oostmuur van het schip waren geplaatst.

Behalve dat dwarsmuren in een latere fase in de kerk konden worden aangebracht, zijn ze in sommige plattegrondvormen al op voorhand aanwezig. Het gaat dan met name om kerken met een inspringend koor. De symmetrische situatie laat zich hier gemakkelijk herkennen: daar waar het koor zich ten opzichte van het schip versmalt, ontstaan zowel aan de noord- als zuidzijde geschikte plaatsen voor zijaltaren. Het betekent dat de plaats van de zijaltaren bij bepaalde plattegrondvormen in zekere zin voorspelbaar is, hoewel er ook hier natuurlijk uitzonderingen op de regel zijn. De oostelijke schipmuren dienden als achterwand voor de zijaltaren, wat ook door het veelvuldig voorkomen van lage vensters aldaar wordt bevestigd. De nissen — waarschijnlijk bedoeld als opbergplaats van het liturgisch gerei — die zich vaak in de buurt van de lage vensters bevinden, wijzen op voormalige altaarplaatsen.
Dat in veel Groninger kerken zijaltaren voorkwamen, blijkt uit diverse berichten. Uit de verslaggeving over de beeldenstorm kan bijvoorbeeld worden opgemaakt in welke kerken meer dan één zijaltaar voorkwam; daarnaast zegt ook het aantal geestelijken dat aan een kerk was verbonden, iets over het aantal zijaltaren. De stichting van vicarie-altaren, waar missen voor overledenen werden gelezen, bracht immers de noodzaak tot het aanstellen van vicarissen met zich mee.

De functie van Groninger lage vensters in een tweezijdige aanleg lag overigens niet altijd van meet af aan vast, zoals blijkt uit de situatie in Eenrum. Hoewel de tweezijdige aanleg daar twijfelachtig is — van de nis die recht tegenover het lage noordvenster is gelegen, kon niet bewezen worden dat het een venster betrof — had het nu van glas voorziene noordvenster ooit een andere functie en wel die van piscina. Dat ook deze functie niet oorspronkelijk was, blijkt uit het restauratiedagboek. Daarin wordt meegedeeld dat het venstertje — de kantstenen ervan waren nog aanwezig — enige keren was gewijzigd en een provisorisch aangelegde afvoerpijp had. Vermoedelijk herinnert ook de nog altijd aanwezige ijzeren dwarsstaaf aan die functie: hieraan zal het lavaboketeltje gehangen hebben[23].
Van de kerk in Eenrum is bekend dat er naast het hoofdaltaar minstens twee bij-altaren waren, zodat geconcludeerd kan worden dat de piscina bij een van deze twee dienst deed[24]. Blijft niettemin de vraag waartoe het venster — reeds bij de bouw van dit gedeelte der kerk aangebracht — oorspronkelijk diende.

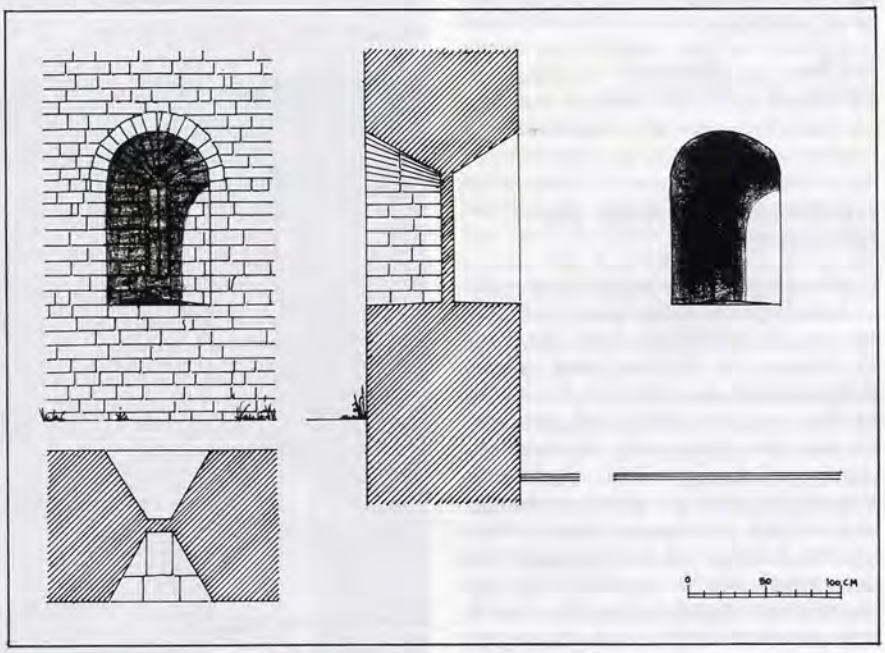

22. Tolbert. Laag venster in de noordmuur; aanzichten en doorsneden. Zie het hoogteverschil tussen huidig maaiveld en vloeroppervlak.

23. Eenrum. Laag venster in de noordgevel, tijdens de restauratie. In een benedenhoek is een afvoer gehakt. ,Dwarsstaaf voor lavaboketeltje.

23 Dus niet, zoals ook wel is beweerd, een lamp. Zie bijvoorbeeld R.A. Luitjens-Dijkveld Stol, *De kerk en toren te Eenrum* (Groningen, 1975) 2.
24 Luitjens, *Eenrum*, 27.

Staat 2

Aan vier of vijf kerken komen aan de noordzijde knielnissen voor (zie cat. II in het artikel):

Ezinge Stedum
Leermens (3) Wirdum
Opwierde (?)

Staat 3

Aan vijf kerken komen vensters met afgeschuinde dagkanten voor (zie cat. III in het artikel):

Fransum Spijk (?)
Leens (3) Usquert
Oostum

Staat 4

Aan vier kerken komen vensters voor aan de zuidoostzijde van een halfronde dan wel veelzijdige koorsluiting; vgl. ook de situatie in Doezum (zie cat. IV in het artikel):

Ezinge Marum
Hellum Siddeburen

DE KNIELNIS AAN DE NOORDZIJDE

Zonder enige uitzondering komen alle in Groningen gesignaleerde knielnissen aan de noordzijde voor (zie staat 2). Hoewel in Stedum geen nissen zichtbaar zijn zoals dat bij de andere kerken van deze groep het geval is, kunnen de vierkante dichtgezette openingen die door twee rondbogen zijn omlijst door hun plaats en hoogte toch hiertoe worden gerekend: evenals één knielnis in Leermens bevinden ze zich aan de westzijde van het noorderdwarspand. Mogelijk houdt hun plaats verband met de in het noorderdwarspand opgestelde zijaltaren. Opvallend is ook dat alleen bij deze twee kruiskerken sprake is van verscheidene knielnissen: heeft Stedum er twee, in Leermens komen er zelfs drie voor. Daar werden behalve de opening in de westmuur van het noordertransept, ook twee nissen in de noordmuur van het schip aangebracht. De overige knielnissen komen voor aan de eenbeukige kerken van Ezinge en Wirdum. Voor alle nissen geldt evenwel de opmerking dat ze sterk gerestaureerd zijn, zodat ze met de nodige argwaan moeten worden bekeken. Wellicht kan ook de lage opening in de noordmuur van de kerk van Opwierde, die een afwijkende vormgeving toont, tot deze categorie worden gerekend.
Over hun mogelijke functies zijn, wat Stedum en Leermens aangaat, in het verleden al uitspraken gedaan. In beide gevallen leidde dat tot uiteenlopende visies. Die van Peters is ons inmiddels al bekend: met zijn mening dat de lage vensters in Stedum dienden om de "kerke-knecht" zicht op het altaar te geven, zodat deze wist

24. Leermens. Drie knielnissen aan de noordzijde.

25. Wirdum. Knielnis in de noordmuur. Iets westelijker een 'gewoon' laag venster.

26. Ezinge. Knielnis in de noordmuur.

27. Opwierde. Knielvenster (?) in de noordmuur. Ook hier iets westelijker een 'gewoon' laag venster.

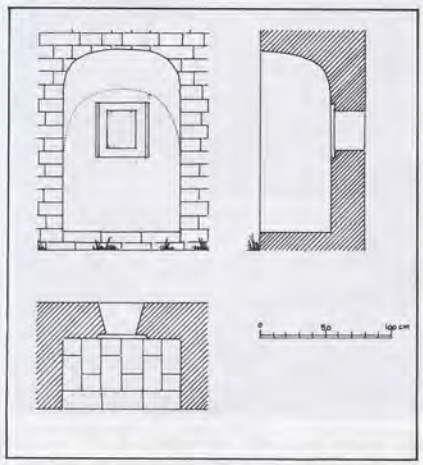

28. Ezinge. Doorsneden door de knielnis.

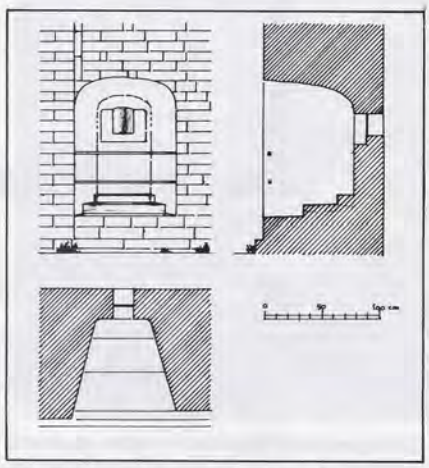

29. Wirdum. Doorsneden door de knielnis.

30. en 31. Bierum. Ronde opening in de noordmuur, licht en zicht biedend in een muurkastje.

wanneer hij het angelusklokje moest luiden, kiest Peters voor de sanctusbel-theorie. Een andere mogelijkheid wordt door mevrouw H.M. van den Berg in haar artikel over de kerk van Leermens aangedragen: zij refereert aan het gebruik om de niet gebruikte, gewijde hostie aan de noordzijde van het kerkgebouw te bewaren[25]. Volgens haar wijst de plaats van de nissen op een verband met deze reservatie. Een en ander betekent dat de nissen dan als sacramentsvensters zouden hebben gediend, een functie die al eerder ter sprake kwam, onder andere bij Glazema[26]. Hij verwees daarbij naar de unieke situatie in Bierum waar aan de noordzijde, in de achterwand van een kastje, een ronde opening is aangebracht.

Volgens Glazema fungeerde dit kastje als een zogenaamd open sacramentshuisje, dus als bewaarplaats van de hostie waarbij de ronde opening in de muur als kijkgat voor de gelovigen was bedoeld. Dergelijke sacramentsvensters blijken vooral in Frankrijk voor te komen. Ze zouden dienen om de gelovigen, op tijden dat het kerkgebouw gesloten was, gelegenheid te geven het H. Sacrament te aanbidden. Dat het in Bierum om de bewaarplaats van het H. Sacrament gaat, lijkt inderdaad aannemelijk. Het kastje dateert namelijk zeer waarschijnlijk al uit de periode voordat de kerk in de veertiende eeuw haar huidige koor kreeg. Toen bevond het zich immers nog in de koortravee, terwijl het nu in het interieur verdwaald lijkt. Daar staat tegenover dat het dan wel om een erg vroeg voorbeeld van sacramentsverering gaat, want het kijkgat — weliswaar op een later tijdstip in het dertiende-eeuwse muurwerk aangebracht — moet waarschijnlijk omstreeks 1300 worden gedateerd[27].

In het geval van de knielnissen kan worden aangenomen dat, wanneer ook zij als sacramentsvensters dienden, de situatie toch anders geweest moet zijn dan de hierboven geschetste in Bierum. Het voorkomen van verscheidene nissen aan een en dezelfde kerk maakt het immers onwaarschijnlijk dat deze zicht verschaften op de bewaarplaats van de hostie. Bovendien weerspreekt de situatie in Leermens in feite die mogelijkheid: de twee knielnissen die zich naast elkaar in de noorderschipmuur van de kerk in Leermens bevinden, gaven op iets anders zicht dan de nis aan de westzijde van het noordertransept. Daar komt bij dat de onder het doxaal opgestelde altaren buiten hun gezichtsveld lijken te vallen. Een relatie met het zijaltaar in het noordertransept lijkt voor de situatie in Stedum voor de hand te liggen alsook voor de ene knielnis die zich in Leermens aan

25 Herma M. van den Berg, 'De Sint-Donatuskerk te Leermens', *Publicatiemap Stichting Oude Groninger Kerken*, I (1971) 79-94, hier vooral 89.
26 Glazema, *Noord-Oost-Friesland*, 90.
27 Zie O. Nussbaum, *Die Aufbewahrung der Eucharistie* (Bonn, 1979) 162-164.

de westzijde van het noordertransept bevindt. Mogelijk gaven ze zicht op de hostie die op het altaar stond uitgesteld, alhoewel het zeer onduidelijk is of dit hier ook op het zijaltaar gebeurde[28]. Een andere mogelijkheid is dat ze gelegenheid boden het moment van de elevatie mee te maken, het ogenblik wanneer de geconsacreerde hostie door de priester aan het altaar werd opgeheven om haar zo aan de gelovigen te tonen; een functie die straks bij de bespreking van de derde categorie uitgebreider aan de orde zal komen.

De onduidelijkheid die zich bij deze nissen voordoet, betekent dat ook andere functiemogelijkheden moeten worden overwogen. Zo'n mogelijkheid brengt Van den Berg in hetzelfde artikel terloops nog ter sprake, wanneer zij de biechtvensters in Birgittinessenkloosters noemt. Deze waren ook als knielnis uitgevoerd; in de kloosterkerk van Vadstena in Zweden komen ze nog als zodanig voor. Ze hadden daar trouwens een tweeledige functie: niet alleen dienden ze als biechtvenster, maar ook als opening waardoor de nonnen de eucharistie kregen uitgereikt. Al vanaf het eerste begin dat de discussie over de lage vensters op gang kwam, werd ook aan de functie van biechtvenster gedacht. In de jaren zestig van deze eeuw bracht W. Schlombs deze mogelijkheid nog eens in herinnering[29]. Of deze functie ook van toepassing is op de knielnissen in Groningen, valt te betwijfelen. Het ontbreken van een adequate zitplaats voor degene die de biecht afneemt, lijkt ertegen te pleiten. Opvallend is wel dat de lage vensters die Schlombs noemt, en waarvan bewezen is dat ze als biechtvenster dienden, zich eveneens aan de noordzijde bevinden.

32. en 33. Fransum. In de noordmuur gehakt klein venster met afgeschuinde dagkant.

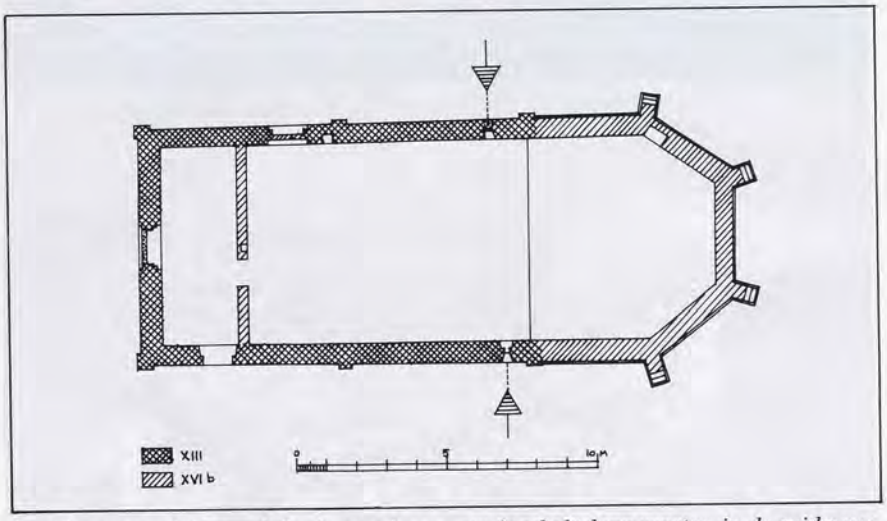

34. Fransum, plattegrond. In de noordmuur een ingehakt laag venster, in de zuidmuur een bij de bouw voorzien laag venster (zie ook afb. 55 en 56).

HET VENSTER MET EEN AFGESCHUINDE DAGKANT

Vensters met een afgeschuinde dagkant zijn bedoeld om de blik naar een bepaald punt in het interieur te 'sturen' (zie staat 3). Hun functie laat zich dus aan die vormgeving aflezen: ze dienden om van buitenaf zicht op iets te geven.

De kerken waar dit type voorkomt, zijn die van Leens, Fransum, Oostum, Spijk en Usquert. Misschien mag ook Stedum hier nog aan worden toegevoegd, hoewel — zoals gezegd — de afgeschuinde dagkanten bij de restauratie van 1937-'39 weer ongedaan werden gemaakt. Van de overige vensters geldt de situatie in Spijk als de meest dubieuze, vanwege het ontbreken van een duidelijke vormgeving. Over de authenticiteit van de asymmetrische dagkant daar kan dan ook geen uitspraak worden gedaan. In Fransum en Oostum gaat het om zeer ruw, dus in een latere fase uitgehakte openingen die zich aan de noordzijde bevinden, op de grens van schip en koor. Beide openingen hebben een oostwaartse kijkrichting. In Leens daarentegen komt — overigens als enige in Groningen — een tweezijdige aanleg met westelijk afgeschuinde dagkanten voor. Deze vensters bevinden zich in de westelijke hoeken van de koorwanden, daar waar de transeptarmen direct op aansluiten. Ze zijn sterk gerestaureerd en uitgevoerd in tufsteen. De afgeschuinde dagkanten suggereren een zicht naar het westen, waarschijnlijk naar het centrum van de viering, het gedeelte dus waar het schip het dwarsschip kruist en waar het altaar stond opgesteld.

Vaak wordt aangenomen dat dit venstertype inderdaad zicht op het al-

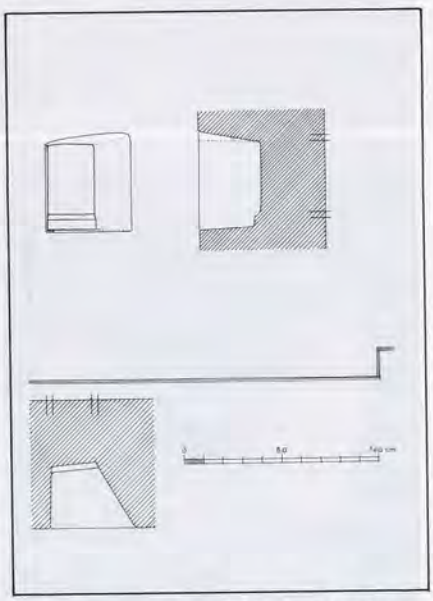

35. Fransum. Doorsneden door het lage venster in de noordmuur.

28 Nussbaum, *Aufbewahrung*, 430-434. Onder uitstelling wordt verstaan het tonen van de H. Hostie aan de gelovigen, ter aanbidding en meditatie. De eerste gegevens over een verering van het H. Sacrament buiten de Eucharistie zijn met zekerheid bekend uit de dertiende eeuw.

29 W. Schlombs, 'Untersuchungen über die Verwendung niedrig liegender Fenster an der Hofkapelle St. Ägidius in Frechen Hücheln', in: *Vom Bilden, Bauen und Bewahren*. Festschrift Willy Weyres (Keulen, 1963) 121-129; W. Schlombs, *Die Entwicklung des Beichtstuhls in der katholischen Kirche* (Düsseldorf, 1965) 28-35.

36. De kerk van Siddeburen uit het zuidoosten. Laag venster in de koorsluiting.

37. en 38. Siddeburen. Het lage venster aan de zuidoostelijke zijde van de koorsluiting. Aan de binnenzijde bevinden zich ook een nisje en een piscina.

taar gaf, maar het kan natuurlijk ook een ander belangrijk voorwerp zijn geweest. Om bijvoorbeeld nog eens aan de suggesties van Glazema te herinneren: hij meende dat deze vensters zicht gaven op relieken of op het H. Sacrament. Dit laatste kon uiteraard ook op het altaar zijn uitgesteld.

Toch hoeft niet altijd aan een voorwerp te worden gedacht, want het kan ook zijn dat het om een belangrijke liturgische handeling ging. In het bijzonder geldt dat voor het moment van de elevatie, wanneer, zoals hierboven reeds gezegd, de geconsacreerde hostie door de priester omhoog werd geheven om haar te tonen aan de gelovigen. Dat gebeurde onmiddellijk na het uitspreken van de consecratiewoorden.

In de late middeleeuwen heeft het tonen van de hostie tot grote excessen geleid. Over het geschiedverloop van de sacramentsverering — die vooral vanaf de dertiende eeuw in Noord-Europa een hoge vlucht nam — schreef Peter Browe een boeiend boek[30]. In het hoofdstuk over de elevatie besteedt hij ook aandacht aan deze merkwaardige gevolgen van de sacramentsverering op de dagelijkse geloofspraktijk. Vooral in de late middeleeuwen, in de veertiende en vijftiende eeuw, liep de verering danig uit de hand. Het werd een doel op zichzelf de elevatie bij te wonen, zelfs als een kerkelijk interdict dit verbood. Browe deelt mee dat zulke verbodsbepalingen vaak volledig werden genegeerd. In dat geval werden openingen in de kerkmuren en -deuren gehakt om toch vooral het moment van de transsubstantiatie niet te missen. Bisschoppelijke verordeningen, waarin de overtreders — het ging onder anderen om geëxcommuniceerden — werden vermaand en dichtzetting van de opengebroken kijkgaten werd bevolen, vormen het overtuigende bewijs van het voorkomen van zulke situaties. Eerlijkheidshalve moet hier wel aan worden toegevoegd, dat alleen van Zwitserland en zuidelijker gelegen landen dergelijke praktijken bekend zijn.

Niet alleen bij leken leefde een sterke sacramentsdevotie. Uit de biografie die Thomas à Kempis over Geert Grote schreef, blijkt dat deze in de kerk van het Minderbroederklooster te Deventer, de tegenwoordige Broerenkerk, over een eigen klein venster (!) beschikte, waardoor hij het H. Sacrament op het altaar (en ook elders in de kerk) kon zien en aanbidden. Zo werd zijn aandacht voor het H. Sacrament niet door anderen verstoord[31].

Het is natuurlijk een belangrijke vraag voor wie nu de vensters met de afgeschuinde dagkanten bestemd waren. Er doen zich verschillende mogelijkheden voor. Allereerst kan aan de opmerkingen van Browe worden gedacht, wat de toenemende belangrijkheid van het tonen van de hostie betreft. Zoals gezegd raakte het moment van de elevatie tijdens de misviering steeds meer geïsoleerd, in die zin dat men alleen hiervoor naar kerk kwam. Een andere mogelijkheid is dat de vensters waren aangebracht voor hen aan wie om onbekende redenen de toegang tot de kerk was ontzegd. Zo heeft Browe het over geëxcommuniceerden, mensen die in de kerkelijke ban waren gedaan. Hierbij mag niet vergeten worden dat dit in tijden van een kerkelijk interdict soms hele dorpsgemeenschappen betrof. Tijdens zo'n periode mocht de priester slechts de mis opdragen achter gesloten deuren (en vensters!), zodat de gelovigen die buiten stonden de hostie niet konden zien. Dat dit verbod in de praktijk lang niet altijd strikt werd nageleefd, kwam hierboven al aan de orde.

Overigens heeft het gegeven van in de ban gedane mensen in enkele landen, waaronder ons land, vooral geleid tot een associatie met ongeneeslijk zieken, met name melaatsen. De theorie dat de lage vensters dan ook als leprozenvenster dienden, sloeg hier enorm aan. Ze komt al in 1847 in Parkers artikel aan de orde, maar werd later volledig ontkracht: aan de kapellen van leprozenhuizen bleken ook lage vensters voor te komen[32]! Bovendien was het kerkhof gewijde grond en derhalve voor melaatsen streng verboden. Toch heeft deze theorie zich zo hardnekkig weten te handhaven, dat het begrip hagioscoop voor velen nog steeds identiek is met leprozenvenster.

30 P. Browe, *Die Verehrung der Eucharistie im Mittelalter* (2e dr.; Rome, 1967).
31 Browe, *Verehrung*, 57.
32 F. L. Bond, *English Church Architecture* (2 dln.; Londen, 1913) II, 681.

VENSTERS AAN DE ZUIDOOSTZIJDE VAN HET KOOR

Bij een kleine groep kerken komt een laag, rondbogig venster voor aan de zuidoostzijde van een halfronde dan wel veelzijdige koorsluiting (zie staat 4). Het betreft de kerken van Ezinge, Hellum, Marum en Siddeburen. De situatie in Doezum doet op het eerste gezicht ook sterk aan deze groep denken, maar omdat het venster aan de zuidoostzijde een eenheid vormt met twee andere lage vensters in de koorsluiting, valt het buiten de categorie. Het gaat daar immers om koorvensters, bestemd om licht in dit gedeelte te verschaffen. Toch mag de overeenkomst met de vensters van deze vierde categorie opmerkelijk heten en roept het onweerstaanbaar de gedachte op dat deze vensters slechts dienden om licht (in plaats van zicht) in het koor te geven, een kwestie die straks ook nog aan de orde zal komen. Als ze bedoeld waren om zicht op iets te geven, dan was dat 'iets' vrijwel zeker het hoofdaltaar.

In Siddeburen bevindt zich even ten oosten van het lage venster een vierkant nisje met daarnaast de piscina. Het wijst op de nabijheid van een altaar dat van buitenaf door het lage venster waarneembaar moet zijn geweest, aangenomen dat de venstervulling uit glas bestond. Het oudheidkundig bodemonderzoek in Hellum wees uit dat het altaar daar in het midden van de veelzijdige koorsluiting stond opgesteld[33]. Het venster zelf bevatte nog resten van oud traliewerk. Tot slot mag ook de overweging dat deze vensters als sacramentsvenster fungeerden, niet worden uitgesloten. De bewaarplaats van de hostie, de sacramentsnis, bevond zich immers daar tegenover, aan de noordzijde van het koor. We zien dat nog in Ezinge en Siddeburen.

39. Doezum. Het koor uit het zuidoosten. Twee van drie lage vensters in de koorsluiting.

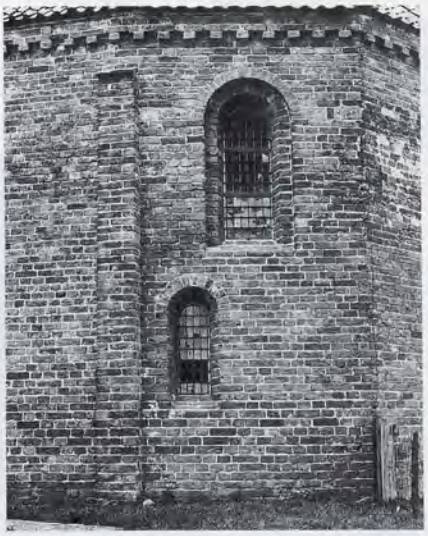

40. Ezinge. Laag venster aan de zuidoostelijke zijde van de koorsluiting.

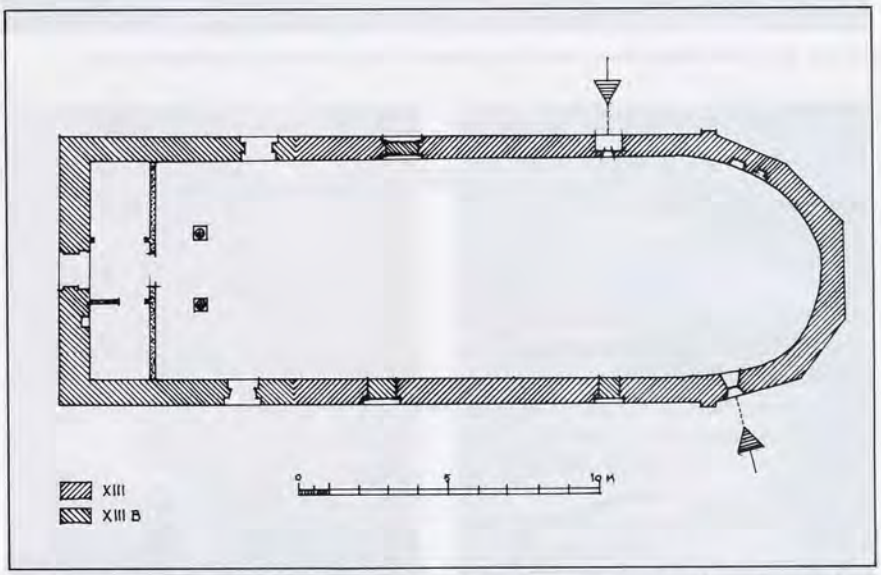

41. Ezinge, plattegrond. Knielnis in de noordmuur; laag venster aan de zuidoostzijde. Sacramentsnis in de noordoostzijde van de koorsluiting.

LICHT OF ZICHT?

Uiteraard speelt de vraag of de vensters nu licht of zicht op iets verschaften, een belangrijke rol in de theorievorming. Het kwam hierboven reeds ter sprake. Een logische gedachte is dat de venstervulling hierover uitsluitsel kan geven, maar helaas is deze in de meeste gevallen niet meer te achterhalen. Weliswaar bevindt zich nog in het spitsboogvenster te Garnwerd een fragment van oud gepolychromeerd glas-in-lood, maar op zijn vroegst dateert dit toch uit het begin van de zeventiende eeuw. Met de oorspronkelijke functie van dit venster heeft het dus niets te maken. Misschien zegt de situatie in Marsum nog iets over dit aspect: het zijaltaarvenster aan de noordzijde — de donkerste kant van de kerk — is daar oorspronkelijk, dat wil zeggen bij de bouw voorzien. Het zijaltaarvenster

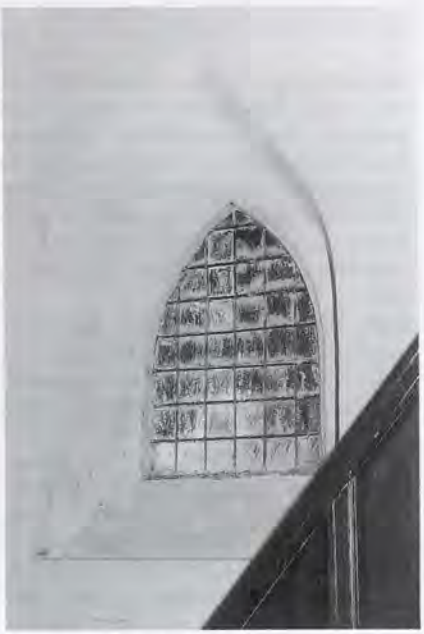

42. en 43. Garnwerd. Laag venster in de zuidmuur met glas-in-lood uit de zeventiende (?) eeuw. Zie ook de foto op pagina 109.

33 J.W. Boersma, 'Oudheidkundig bodemonderzoek in de Ned.-Herv. kerk te Hellum (Groningen)', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, XVII (1967) 141-155.

44. Lettelbert. Spleetvormig venster in de noordmuur.

45. Kantens. Miniem venster in de zuidmuur.

46. Zandeweer. Tralies in het lage venster aan de noordzijde.

47. Westeremden. Laag venster in de zuidmuur van het koor. De gehengduimen voor de luiken zijn nog aanwezig.

48. Godlinze. Oud, met tufsteen gedicht venster in de noordmuur van het tegenwoordige schip.

49. Wehe. Romanogotisch venster in de zuidmuur van het schip.

aan de zuidzijde werd echter later aangebracht. Dit kan betekenen dat het noordvenster werd aangebracht om licht op het zijaltaar te verschaffen. Iets dergelijks doet zich ook voor in Oosterwijtwerd, waar alleen aan de noordzijde een spoor van een laag venster voorkomt.

Hoewel deze gegevens een lichtfunctie niet uitsluiten, lijkt het bescheiden formaat van sommige vensters in tweezijdige aanleg juist weer daartegen te pleiten. Zo komt in Lettelbert een tweezijdige aanleg van spleetvormige vensters voor waar nauwelijks door naar binnen kan worden gekeken. Hetzelfde geldt voor de twee piepkleine romaanse venstertjes — eveneens als tweezijdige aanleg uitgevoerd — in Kantens. Indien ze als lichtopeningen fungeerden, dan toch alleen als markering van de plaats van de zijaltaren.

De al eerder aan de orde gekomen situatie in Bierum, waar een ronde opening zicht geeft op het inwendige van een kastje, kan eveneens als een lichtkwestie worden geïnterpreteerd. Otto Nussbaum, die in 1979 een verhandeling publiceerde over het bewaren van de hostie, meent namelijk dat de zogenaamde open sacramentshuisjes — waartoe dat van Bierum ook gerekend kan worden — hun ontstaan danken aan de verering van de eucharistie[34]. Volgens hem was de oculus in de achterwand van zo'n sacramentsnis of -huisje evenwel bedoeld om licht te verschaffen in het kastje waardoor het inwendige daarvan zichtbaar werd voor de gelovigen in de kerk. Op die manier konden zij de hostie duidelijk waarnemen en vereren.

Wat de venstervulling betreft, de meeste lage venstertjes zullen wel glas hebben bevat. De vaak nog aanwezige kantstenen, zoals in Oosternieland duidelijk te zien is, wijzen hier op. Daarnaast valt op dat er veel spitsboogvensters zijn die resten van oud traliewerk bevatten. Meestal zijn deze tralievensters westelijker gelegen, in het schip. Ze komen soms ook in combinatie met andere lage vensters voor: als voorbeelden kunnen de kerken van Wehe, Huizinge en Usquert worden genoemd. De functie van deze tralievensters is onduidelijk. Ook voor de tweezijdige aanleg in Zandeweer geldt dat, waar twee grote spitsboogvensters met tralies voorkomen. Vermoedelijk werd dit soort vensters met luiken afgesloten. De nog aanwezige gehengduimen in Westeremden lijken hierop te wijzen.

Ten slotte moet worden opgemerkt dat deze licht- of zichtkwestie lang niet bij alle lage vensters een rol hoeft te spelen. Functioneerde een laag venster bijvoorbeeld als dodenlicht, dan diende het immers uitsluitend om het schijnsel van de eeuwig brandende godslamp naar buiten door te laten.

34 Nussbaum, *Aufbewahrung*, 170.

BUITENGEBRUIKSTELLING VAN DE VENSTERS

Over de datering van de vensters kan niet veel meer worden meegedeeld dan al in Haslinghuis' *Bouwkundige termen* is gedaan: ze komen voor vanaf de twaalfde eeuw tot en met de zestiende eeuw. Vroege exemplaren komen voor in Marsum, Kantens en Godlinze(?). Het merendeel stamt echter uit de dertiende eeuw, — het zijn vensters met een typisch romanogotische vormgeving. Voorbeelden daarvan treft men aan in Tolbert, Wehe en Middelbert. De spitsboogvensters vertegenwoordigen de gotische periode en zullen uit de veertiende en vijftiende eeuw dateren.

Hiervoor kwam al eerder het aspect van verplaatsing ter sprake: in Breede, Marsum, Oldenzijl, Huizinge, Wehe, Opwierde, Krewerd komen bijvoorbeeld verschillende vensters naast elkaar voor. Daarbij valt op dat die uitbreiding (?) naar het westen toe plaats vond. Mogelijk heeft dit met het toenemen van het aantal zijaltaren te maken, die in het schip een plaats moesten krijgen. Het voorkomen van meer dan één venster aan een en dezelfde muur hoeft derhalve niet te betekenen dat het oostelijker gelegen venster buiten gebruik werd gesteld. Alleen daar waar de sporen gedeeltelijk met elkaar samenvallen, zoals in Marsum het geval is, moet hieraan worden gedacht.

In de loop der tijden zijn de meeste vensters dichtgemetseld en verdwenen zij onder een zorgvuldig aangebrachte pleisterlaag. Het merendeel zal dit lot hebben ondergaan tijdens de Reformatie. Toch hoeft deze periode niet altijd als hoofdoorzaak van de buitengebruikstelling van de lage vensters te worden aangewezen. Ook andere redenen kunnen tot het dichtzetten van de vensters hebben geleid, bijvoorbeeld toen van hogerhand het aantal zijaltaren drastisch werd teruggedrongen. In zulke gevallen werden de vensters nog in de voorreformatorische periode dichtgemetseld. Mogelijk deed die situatie zich ook voor in Fransum, waar het lage venster aan de zuidzijde in de zestiende eeuw buiten gebruik raakte, hoewel ook een herinrichting van de kerk hiertoe kan hebben geleid. In elk geval behoorde het venster nog tot de uitmonstering van de oude kerk, die het grondplan van een rechthoekige zaalkerk vertoonde. In die situatie bevond het zich op de grens van schip en koor. In de zestiende eeuw werd de koortravee echter door een nieuw, driezijdig gesloten koor vervangen[35]. Tegelijkertijd werd bovendien in dit nieuwe gedeelte een bakstenen kansel geplaatst en wel deels voor het lage venster dat kennelijk bij de herbouw zijn functie was kwijtgeraakt.

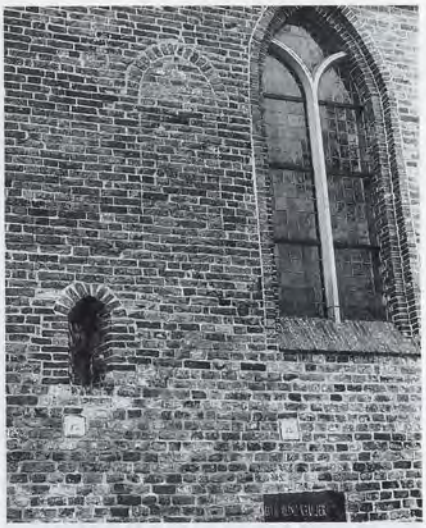

50. en 51. Lage vensters van romanogotische vormgeving in Oosternieland (links) en Middelbert (rechts), beide in de noordmuur; het laatste is bij de restauratie heropend.

52. Eenrum. Twee romanogotische vensters in de zuidmuur.

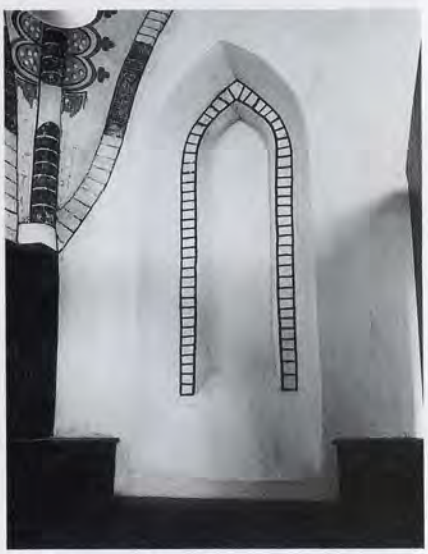

53. Godlinze. Gotisch laag venster in de zuidmuur van het schip. Geschilderde omlijsting uit 1571.

54. Stitswerd. Laatgotisch laag venster in de zuidmuur van het koor, voorzien bij de herbouw van deze muur.

35 Jenne Meinema, 'Uit de geschiedenis van Fransum en zijn kerk', *Publicatiemap Stichting Oude Groninger Kerken*, III (1981) 128, hier 119-120.

55. en 56. Fransum. Laag venster in de zuidmuur van het schip. Bij de plaatsing van de preekstoel in het begin van de zestiende eeuw raakte het venster buiten gebruik.

57. Baflo. Gedicht laag venster in de zuidmuur.

58. Den Andel. Al vroegtijdig terwille van de overwelving gedicht laag venster in de noordmuur.

59. Campen, Gemeinde Krummhörn, Ostfriesland. Twee elkaar oversnijdende moeten van lage vensters in de zuidmuur.

Was het zijaltaar opgeheven of had het elders in het kerkgebouw een plaats gekregen?
Een ander voorbeeld van een laag venster dat nog in de voorreformatorische periode buiten gebruik werd gesteld, is het venster dat zich aan de noordzijde van de kerk in Den Andel bevindt. Nauwkeurige observatie leert dat dit venster zelfs al heel vroeg in onbruik moet zijn geraakt, namelijk toen de kerk een stenen overwelving kreeg. Het venster werd daarbij door een gordelboog in het koor oversneden. Bouwtechnisch betekent dit dat het bij de overwelving moet zijn dichtgezet[36].

SLOT

Veel intrigerends moet hier onbesproken blijven, maar wellicht komt dit later nog eens aan de orde, hetzij in een grotere publicatie, hetzij als een vervolg op dit artikel. Ook over de mogelijke functieduidingen kan men blijven dicussiëren. Bovendien is hier niet ingegaan op de kwestie in hoeverre de Engelse vensters overeenkomsten vertonen met de Groningse. Bij lezing van de artikelen in het *Archaeological Journal* wordt duidelijk, dat het gaat om aanzienlijke verschillen die niet alleen de plaats maar ook de vormgeving betreffen. De tweezijdige aanleg komt daar trouwens wel voor, maar of dit gegeven zich ook zo nadrukkelijk voordoet als in Groningen kan uit de artikelen niet worden opgemaakt. Hetzelfde kan worden gezegd van de situatie in Denemarken. Iets anders lijkt het te liggen met Oost-Friesland, waar de vormgeving van de vensters sterk herinnert aan de Groningse[37].
Het betekent dat nog veel onderzoek zal moeten worden verricht, ook in overig Nederland. Als dit op systematische wijze geschiedt, net zoals dat nu in Groningen heeft plaatsgevonden, zou dit kunnen resulteren in een overzicht met vergelijkingsmateriaal dat mogelijk nog meer helderheid in deze materie kan brengen. Dat *de* hagioscoop in elk geval niet bestaat, zal inmiddels duidelijk zijn geworden. De zoektocht naar een betere en minder verhullende terminologie zal daarom zeker onverminderd moeten worden voortgezet.

Verantwoording illustraties
3: Ontleend aan: J.F. Hodgson, 'On low side windows', pag. 18.
6: Groninger Museum, Groningen; foto John Stoel, Haren.
11, 16, 21, 22, 28, 29, 34, 35, 41: Tekeningen L.G. Reker, Groningen (11, 16, 41 naar tekeningen Architectenbureau Offringa, Groningen).
20, 50: John Vos, Delfzijl.
23: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.
Overige foto's: Jan Hovinga, Zuidlaren.

Over de schrijfster
Drs. A. van Deijk, Verenigingstraat 1C, 3515 GE Utrecht, studeerde Nederlands MO en kunstgeschiedenis (met als specialisatie de Bouwkunst der Middeleeuwen) aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Het onderzoek naar de lage vensters in de provincie Groningen was onderwerp van haar doctoraalscriptie. In 1986 en 1987 verzorgde zij de architectuur-historische informatie in de NCRV-Kerkepadgids. Momenteel schrijft zij onder andere als *free-lance* in *Trouw*.

De auteur dankt de heren W.J. Berghuis te Voorschoten en dr. A.J.J. Mekking te Utrecht voor hun waardevolle adviezen en de heer L.G. Reker te Groningen voor de bouwkundige tekeningen.

Het onderzoek naar de lage vensters in Groningen is mogelijk gemaakt door het Harmannus Simon Kamminga-fonds te Groningen, de Rijksuniversiteit Utrecht en de Stichting Oude Groninger Kerken.
De Rabobank Nederland en het Anjerfonds Groningen verleenden steun aan de publicatie van het artikel.

36 Vriendelijke mededeling W.J. Berghuis te Voorschoten die mij op deze vroege dichtzetting attendeerde.
37 De lage vensters in Harlingerland zijn door Noah geïnventariseerd en van commentaar voorzien: Robert Noah, *Die mittelalterlichen Kirchen im Harlingerland*. Abhandlungen und Vorträge zur Geschichte Ostfrieslands, Band LI (Aurich, 1969) 121-123. Hij noemt ook een aantal lage vensters elders in Oost-Friesland.